

УДК. 929.651'.94(477)

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ: ПЕЧАТКИ ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ

Андрій СОВА

Львівська комерційна академія,
кафедра історії і політології

У статті на основі неопублікованих архівних матеріалів, які зберігаються в Архівній збірці ОУН в Нью-Йорку та Інституті Освітньої Політики у Мюнхені, розглядаються сфрагістичні пам'ятки Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів. З огляду на унікальність та історичну вагу опубліковано документи на яких є відбитки печаток ЗЧ ОУН.

Ключові слова: Український визвольний рух, Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів, символіка, емблема, печатки.

Впродовж останніх років в Україні зріс інтерес до вивчення національно-визвольної боротьби українського народу у ХХ ст. Велика увага науковців спрямована на дослідження історії Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії. Однак, поза увагою дослідників залишається діяльність закордонних структур ОУН, які мали безпосереднє відношення до перебігу боротьби на українських землях у 30–50-х рр. ХХ ст. Серед них можна виокремити Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (ЗЧ ОУН).

Поява цієї організації пов'язана із діяльністю Закордонного Центру ОУН (ЗЦ ОУН). Його було утворено в лютому 1945 р. на Віденській конференції провідних членів ОУН, що потрапили за кордон різними шляхами: одні з них були сюди спеціально спрямовані Проводом ОУН, що діяв в Україні, а інші залишилися тут, вийшовши з німецьких концтаборів. Очолив організацію Степан Бандера. У лютому 1946 р. було скликано Треті ширші наради ЗЦ ОУН у Мюнхені. Їхнім результатом стала реорганізація ЗЦ ОУН у ЗЧ ОУН, головою яких знову обрано Степана Бандеру. Основна мета, яку поставила організація – максимальне сприяння національно-визвольній боротьбі ОУН та УПА в Україні.

За час свого існування ЗЧ ОУН побудували розгалужену систему громадських організацій, через які здійснювали вплив на українську еміграцію. ЗЧ ОУН мали вплив та тісно співпрацювали з такими громадськими організаціями, як: Об'єднання Українців у Франції, Союз Українців у Великій Британії, Організація Оборони Чотирьох Свобід України у Сполучених Штатах Америки, Ліга Визволення України в Канаді, Спілка Української Молоді, "Просвіта" у Аргентині¹ та ін. Організацією засновано періодичні видання: газети: "Шлях Перемоги" (Мюнхен), "Гомін України" (Торонто) та ін.; журнали: "Визвольний Шлях", "Ukrainian Review" (Лондон), "Національна Трибуна" (Нью-Йорк) та ін.

Аналіз досліджень, присвячених ЗЧ ОУН показав, що тільки окремі праці еміграційних авторів – Р. Ільницького², С. Мудрика-Мечника³ і сучасних українських дослідників – А. Русначенка⁴, Ю. Киричука⁵, О. Панченка⁶, Г. Касьянова⁷, Д. Веденєєва, Г. Биструхіна⁸ та ін.⁹ дають певне уявлення про її діяльність. У них відсутній системний виклад її історії, а зокрема, й символіки. Можна виокремити статті Олександра Сича, в яких ґрунтовно викладено окремі аспекти діяльності ЗЦ і ЗЧ ОУН¹⁰. Ним було опрацьовано значний комплекс архівних матеріалів, які знаходяться за кордоном, зокрема документи з Архівної збірки ОУН в Нью-Йорку та Інституту Освітньої Політики у Мюнхені.

Таким чином, в українській історіографії відсутні статті, в яких би досліджувалися зміст та особливості символіки ЗЧ ОУН. Такий стан справ пов'язаний із тим, що основний масив документів зазначеної організації знаходяться за кордоном і доступ до них закритий для більшості українських дослідників. У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. лише окремі документи потрапили в Україну.

Зважаючи на такі обставини, виникла потреба провести комплексне дослідження становлення, розвитку та функціонування печаток ЗЧ ОУН. У даній статті поставлено за мету розглянути питання, що стосуються печаток Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів.

Опрацьовуючи доступні матеріали, автору вдалося ознайомитися з понад трьома сотнями документів. Це протоколи засідань, нарад, конференцій керівників органів ЗЧ ОУН, плани їх діяльності, інструктивні матеріали Проводу та окремих референтур тощо. Серед них виявлено декілька із відбитками печатки ЗЧ ОУН. Перший документ, це – “Тимчасовий Правильник Української Делегації в АБН”, затверджений Проводом ЗЧ ОУН 19 травня 1952 р. (див. документ 1); другий – посвідчення контролюючої особи, датований 27 грудня 1955 р. (див. документ 2); третій – вітальний лист станиці ОУН у Венесуелі адресований Проводу ЗЧ ОУН (див. документ 3).

За браком джерел, про діяльність станиці ОУН у Венесуелі відомо досить мало. До 1947 р. у Венесуелі мешкали лише поодинокі особи українського походження. Вони перебували на службі американських фірм, розміщених у цій країні. Власне ж українська етнічна група з'явилася у 1947 р., коли з Німеччини й Австрії прибуло понад 3 тисячі переміщених осіб. Серед них було чимало фахівців з вищою освітою, робітників, селян, ремісників та ін. Українці переважно оселилися у містах країни – Каракасі, Валенсії, Баркісімето, Маракай. Їхнє організоване життя у Венесуелі почалося з 1948 р., коли влада визнала Українську Громаду з осередками у Валенсії та Баркісімето, як українську національну організацію. В Каракасі Українська Громада мала Український Національний Дім, хори, різні аматорські гуртки і т. ін. У Венесуелі було чимало представників української еліти, зокрема, соліст-тенор Харківської Опери О. Гальченко; живописець, архітектор, графік, художник театру і кіно, майстер декоративно-ужиткового мистецтва В. Кричевський; живописець, графік,

кераміст Г. Мазепа, балетмейстер П. Горський, акторки Львівської Опери Л. Мартинюк, К. Колянківська та ін.¹¹. Через деякий час тут поширюють свої впливи ЗЧ ОУН, результатом чого стало створення станиця ОУН.

Ймовірно, печатки у своїй діяльності використовували й інші організаційні підрозділи ЗЧ ОУН. Однак, за браком документальних та речових джерел, поки що ці сфрагістичні пам'ятки не виявлено. Пошукова робота у цьому напрямку триває.

Нижче подаємо опис та зображення печаток:

1. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, діаметр – 36 мм. Зображення: у центрі печатки в коло вписано рівносторонній трикутник (фіолетового кольору), вершиною донизу, де розміщено стилізований хрест (білого кольору), нижній промінь якого витягнутий у вигляді леза меча; в сегментах кола містяться літери “О У Н”, “О” – вгорі, “У” – праворуч, “Н” – ліворуч. У центрі хреста – Тризуб. Легенда: “ПРОВІД ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ”. Текст розділений зірочкою. Дата відбитків – 19 травня 1952 р., 27 грудня 1955 р. (див. зображення 1).

2. Відбиток чорнильний, фіолетовий, круглий, діаметр – 38 мм. Зображення: у центрі печатки в коло вписано рівносторонній трикутник (фіолетового кольору), вершиною донизу, де розміщено стилізований хрест (білого кольору), нижній промінь якого витягнутий у вигляді леза меча; в сегментах кола містяться літери “О У Н”, “О” – вгорі, “У” – праворуч, “Н” – ліворуч. У центрі хреста – Тризуб. Трикутник заштрихований горизонтальними лініями. Легенда: “ПРОВІД СТАНИЦІ у ВЕНЕЦУЕЛІ”. Текст розділений двома зірочками. Дата відбитку – 12 грудня 1957 р. (див. зображення 2).

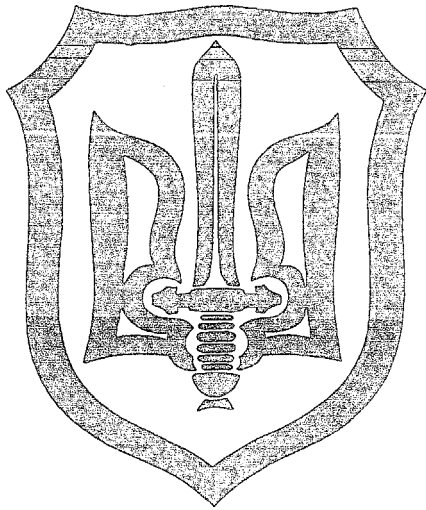

Зображення 1. Печатка ЗЧ ОУН у Венесуелі

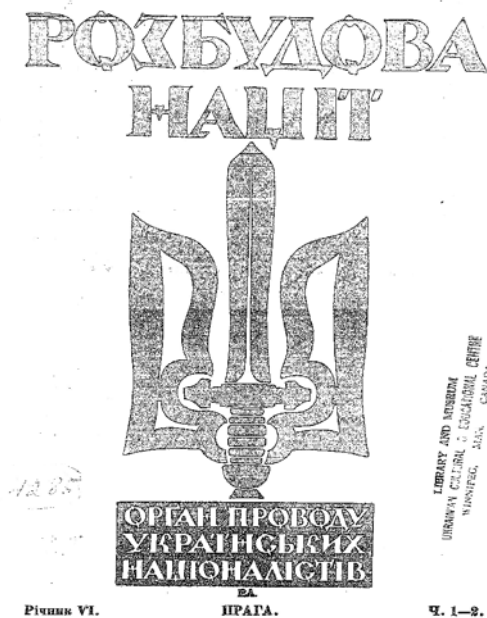
Зображення 2. Печатка станиці ОУН

Таким чином, основним зображенням на печатках ЗЧ ОУН була емблема ОУН. Нагадаємо, що на Першому Конгресі Українських Націоналістів, що проходив 28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні, було створено Організацію Українських Націоналістів¹¹². Невдовзі постало питання про організаційну символіку: емблему, гімн, прапор, відзнаки. В офіційному виданні Проводу Українських Націоналістів (ПУН) “Розбудова Нації” у липні 1929 р. повідомлялося про оголошення конкурсу на прапор, гімн (текст і музика), відзнаку. Для цього була створена спеціальна комісія. У конкурсі могли брати участь як члени ОУН так і особи поза межами організації. Планувалося, що найкращі проекти будуть відзначені грошовими преміями. Зокрема, за виготовлення відзнаки – 200 чеських крон¹³. В результаті обговорень різних проектів, комісія затвердила емблему організації. З цього приводу у “Розбудові Нації” секретаріат повідомляв: “I. Подаємо до відома членству ОУН, що з надісланих проектів відзнаки-гербу ОУН прийнято проект, поданий арт[истом] мал[яром] проф[есором] Р[обертом] Лісовським¹⁴. Репродукцію відзнаки-гербу подаємо окремою відбиткою як прилогу до біжучого числа “Розбудови Нації” (див. зображення 3. – А. С.). II. Принятий герб ОУН буде уживаний як відзнака для членів ОУН, на прапорі, печатках, фірмових блякетках, на о[б]кладинці офіційного ор[гану] ОУН (див. зображення 4. – А. С.), тощо, отже всюди там, де, йде про офіційний виступ ОУН на зовні”¹⁵.

Відзнака
Організації Українських Націоналістів.
(Проект відзнаки ОУН і окладинки «Розбудови
Нації» подав арт. малайр проф. Р. Лісовський.)

Зображення 4. Відзнака ОУН

Зображення 4. Титульна сторінка офіційного видання Проводу українських Націоналістів “Розбудова Нації”.

Після розколу ОУН, ОУН під проводом Степана Бандери на Другому Великому Зборі Організації Українських Націоналістів, що проходив у Кракові з 31 березня по 3 квітня 1941 р. прийняли окремі постанови, що регламентували використання організаційної символіки: “Зовнішні форми, вживані в Організації, не були до цього часу узгіднені в однородний і зобов’язуючий спосіб. Вводиться в цьому напрямі деякі точніші устійнення зміни відносно зовнішніх символів та організаційного привіту 1. Організацію обов’язує тільки загально-національний Тризуб Володимира Великого в формі, введені Центральною Радою. Касується звичай вживати Тризуб з мечем, як відзнаки Організації”¹⁶. Достеменно невідомо, коли була розроблена нова емблема ОУН-р. На думку О. Кучерука, найраніше її зображення відоме на документі, що датується 30 липня 1941 р. (див. зображення 5)¹⁷.

Емблема ОУН мала наступний вигляд: в коло вписано рівносторонній трикутник вершиною донизу, де розміщено стилізований хрест, нижній промінь якого витягнутий у вигляді леза меча; в сегментах кола містяться літери “О У Н”, “О” – вгорі, “У” – праворуч, “Н” – ліворуч; у центрі хреста – Тризуб. У документі 1941 р. (дата невідома) Крайового провідника ОУН до членів та прихильників організації зазначалося: “Членам, симпатикам і прихильникам ОУН. Про прапор і герб: В справах національного і організаційного прапора і національного гербу та знамя Організації далі ще багато існує непорозумінь і непотрібних спорів. Тому ще раз подаю до зобов’язуючого відома: [...]. 4. Організаційним знаком є: Чорний рівнораменний трикутник підставою в гору, на ньому червоний хрестомеч, на хрестомечі золотий Тризуб. Над підставою буква “О”, по лівій стороні знамени трикутника буква “У”, а по правім “Н” (разом ОУН). Трикутник вміщений на золотому полі”¹⁸. Крім того, у іншому повідомленні 1941 р. (дата невідома) Крайового провідника до провідного активу ОУН зазначалося, що кожна організаційна станиця зобов’язана була мати український національний прапор, герб і організаційне знамя (вишите)¹⁹.

Нещодавно, дослідником української фалеристики Степаном Пахолком в Галузевому державному архіві Служби безпеки України було віднайдено металеву відзнаку з емблемою ОУН(б). Вона була вилучена 1952 р. при арешті члена ОУН Івана Михалюнюка (1910 р. н., уродженця с. Росішка Рахівського р-ну Закарпатської обл.). Емальована відзнака діаметром 20 мм, виготовлена з металу жовтого кольору (див. зображення 6).

Зображення 5. Печатка Головного осередку пропаганди ОУН

Зображення 6. Відзнака ОУН(б).

Документи публікуються за сучасними правилами археографії при збереженні їх лексичних і орфографічних особливостей. Розшифровані скорочення у тексті, ініціали, пропущені букви, слова позначені квадратними дужками. Матеріали, що публікуються, мають важливе наукове значення і є цінним історичним джерелом, що дозволяє доповнити та уточнити окремі події і факти з діяльності ЗЧ ОУН.

ДОКУМЕНТИ

Документ 1²⁰

ТИМЧАСОВИЙ ПРАВИЛЬНИК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ В АБН

1| Українська Делегація в Антибольшевицькій Бльоці Народів затверджує Провід Організації Українських Націоналістів. Пропозиції на членів Делегації мають право ставити члени Проводу ОУН і члени Української Делегації.

2| Провід ЗЧ ОУН має право кожночасно відкликати всіх або частину членів делегації за попереднім поданням причин такого рішення.

3| Українська Делегація рішає про обсаду усіх постів АБН українцями. Вона також розподілює між собою ділові функції.

4| Українська Делегація веде свою політику в рамках АБН згідно з загальним напрямними політики ОУН на зовнішньому відтинку.

5| Усі рішення в рамках Української Делегації западають звичайно більшістю голосів. Коли заходить різниця думок в засадничих питаннях, кожний член делегації має право відкликатися до Проводу ЗЧ ОУН, який вирішує справу остаточно.

6) Члени Української Делегації мають обов'язок складати звідомлення зі своєї праці Проводові ОУН на кожне його візвання.

7) Цей правильник обов'язує крім членів організації також тих, які прийняли його до відома.

Цей правильник затверджено Проводом ЗЧ ОУН дня *19 травня 1952* [р.], а рівночасно з тим затверджено Українську Делегацію в такому складі:

Ярослав Стецько, п. Анна Муха, В. Борис, др. О. Вінтуняк, др. Ярослав Дзиндра, м'р. Р. Ільницький і др. Б. Кордюк.

За Провід ЗЧ ОУН:

[Місце печатки].

[Підпис].

Дік

Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. Копія. Машинопис. – Арк. 1.

Документ 2

ГОЛОВНИЙ КОНТРОЛЬНИЙ
ЗЧ ОУН

П[остій]. 27.12.[19]55 [р.]

ПОВНОВАСТЬ

Оцим уповноважнюю д. Г. Гірняка, Австралія, до переведення контролі системи Т[еренового] П[роводу] А[встралії] за роки 1953-4-5 по лінії господарки і діловодства.

Слава Україні!

Героям Слава!

[Підпис]

Головний контрольний

Підпис завірено Секр[етарем] Проводу ЗЧ ОУН

[Місце печатки].

Архів Інституту Освітньої Політики у Мюнхені. Оригінал. Машинопис. – Арк. 1.

Документ 3

ВЕНЕЦУЕЛЯ,
Постій, дня 12 грудня 1957 р.
До
ПРОВОДУ
Організації Українських Націоналістів.

ШАНОВНІ ДРУЗИ!

З нагоди Рождества Христового та Нового Року Вітаємо, обох Ієрархів Українських Церков, Провід ОУН, на чолі з провідником Степаном Бандерою, Центральний К[омітет] СУМ-у, голову АБН, Ярослава Стец[ь]ка. Українські Національно-визвольні установи, Усіх друзів націоналістів в краю та на чужині,
Та весь

Український Нарід.

ХРИСТОС РАЖДАЄТЬСЯ!

За Тереновий Провід ОУН.
/Дубовий/
[Місце печатки] [Підпис].

Архівна збірка ОУН в Нью-Йорку. Копія. Машинопис. – Арк. 1.

**FROM THE HISTORY OF UKRAINIAN SIGILLOGRAPHY: SEALS
OF FOREIGN PARTS OF THE ORGANIZATION OF UKRAINIAN
NATIONALISTS**

Andriy SOVA

Lviv Academy of Commerce
Department of History and Political Science

The article is based on unpublished archival material stored in New York and the Institute of Educational Policy in Munich, The author shows the uniqueness and historical importance of published documents which contain stamps of ZCH OUN.

Key words: Ukrainian liberation movement, Foreign Parts of the Organization of Ukrainian Nationalists, seals.

---

¹ Детальніше про печатки “Просвіти” у Аргентині див.: Сова А. Печатка товариства “Просвіти” в Аргентині // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. Львів, 2008. Грудень. Ч. 46. С. 3–4.

- ² Кричевський Р. [Льницький Р.]. Організація Українських Націоналістів в Україні – Організація Українських Націоналістів закордоном і ЗЧ ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху. Нью-Йорк–Торонто, 1962. 116 с.; Праця перевидана у Львові 1991 р.
- ³ Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії). – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1995. 150 с.; Мудрик-Мечник С. ОУН в Україні і за кодоном під проводом С. Бандери. – Львів: Галицька Видавнича Спілка, 1997. 142 с. та ін.
- ⁴ Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. К.: Університетське Видавництво “Пульсари”, 2002. 519 с.
- ⁵ Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003. 464 с.
- ⁶ Панченко О. Організація Українських Націоналістів за кордоном в контексті українського державотворення (Науково-популярний нарис). Галяч, 2003. 466 с.
- ⁷ Касьянов Г. В. Ідеологія Організації українських націоналістів // Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 2005. С. 445–478.
- ⁸ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія. К.: К. І. С., 2007. 568 с.
- ⁹ Окремі аспекти функціонування печаток у діяльності ОУН до створення ЗЧ ОУН висвітлені у статтях О. Дзюбана, В. Муравського та О. Кучерука. Детальніше див.: Дзюбан О. Печатки політичних, громадських та інших установ і організацій міста Львова початкового періоду німецької окупації (1941 р.) // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. Львів, 1998. Березень. Ч. 15. С. 4–5; Муравський В. Печатка Проводу Українських націоналістів // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2002. Грудень. Число 28. С. 5; Кучерук О. До історії символіки Організації Українських Націоналістів // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ–Нью-Йорк, 2002. Випуск 7. С. 174–182; Кучерук О. Печатки Організації українських націоналістів Львівщини 1942 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ–Нью-Йорк, 2004. Вип. 8–9. С. 222–224; Кучерук О. Символіка Організації українських націоналістів // Нумізматика. Фалеристика. Довідково-інформаційний журнал. К., 2008. Січень–березень. № 1 (45). С. 22–27.
- ¹⁰ Сич О. Референтура Підсоветських Справ – аналітичний орган Проводу Закордонних Частин ОУН // Визвольний шлях. 2005. Кн. 5. С. 66–83; Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 – лютий 1946 рр.) // Український визвольний рух. Львів, 2006. Збірник 7. С. 243–266; Сич О. Вбивство Степана Бандери та протистояння закордонних частин Організації українських націоналістів і радянських спецслужб у сфері пропаганди (1959–1962) // Питання історії України. Збірник наукових статей. Чернівці: Зелена Буковина, 2006. Т. 9. С. 66–71.; Сич О. Військова політика Закордонних Частин ОУН в умовах розгортання Холодної війни (1945–1950-ті рр.) // Український визвольний рух. Львів, 2007. 36. 9. С. 79–114; Михальченко М., Сич О. Військова політика Закордонного Центру ОУН в умовах нагнітання “Холодної війни” (лютий 1945 – лютий 1946 рр.) // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Івано-Франківськ, 2008. Ч. 14. С. 401–408 та ін.
- ¹¹ Венесуеля // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. Париж–Нью-Йорк: Молоде Життя, 1970. Т. 1. С. 228–229; Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. К.: Видавництво “Україна”, 1991. С. 153–154; Мистецтво України: Біографічний довідник / Упоряд. А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський; За ред. А. В. Кудрицького. К.: Українська енциклопедія, 1997. С. 336, 385.
- ¹² Детальніше див.: Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. Муравський; НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2006. 420 с.; Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Упоряд. Ю. Черченко, О. Кучерук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. Т. 1.: 1927–1930. 480 с.

¹³ Мартинець В. Офіційна частина. Провід Українських Націоналістів. Звідомлення ч. 4 // Розбудова Нації. Ор'ан Проводу Українських Націоналістів. Париж, 1929. Червень–липень. Ч. 6–7. С. 217.

¹⁴ Лісовський Роберт (17 (29).12.1893 р., Запоріжжя – 28.12.1982 р., Женева). Навчався в студії О. Мурашка, Українській академії мистецтв (1917–1920 рр.; у М. Бойчука, Г. Нарбути). У 1927 р. закінчив Берлінську академію мистецтв. У 1929–1945 рр. – професор Української студії пластичного мистецтва в Празі. В 40-х рр. виїхав до Італії, пізніше – до Лондона, з 1976 – у Швейцарії. Автор шрифтів, фірмових знаків, екслібрисів, печаток, обкладинок, відзначився оформленням численних книжкових і періодичних видань, плакатів тощо.

¹⁵ Секретаріат. Офіційна частина. Від Проводу ОУН // Розбудова Нації. Ор'ан Проводу Українських Націоналістів. Париж, 1932. Січень–лютий. Ч. 1–2 (48–49). С. 29–30.

¹⁶ Постанови Другого Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференції та інших документів з боротьби 1929–1955 р. Б. м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. С. 44–45.

¹⁷ Кучерук О. До історії символіки Організації Українських Націоналістів // Український археографічний щорічник. Нова серія. Київ–Нью-Йорк, 2002. Вип. 7. С. 180.

¹⁸ Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. С. 45–46.

¹⁹ Там само. С. 44.

²⁰ У документах написані слова виділені курсивом. Копії документів зберігаються в архіві автора.